

De bittere pil van farmaceutische mechanisatie (1960-1970)

Martijn Collijs
assistent en
doctorandus
geschiedenis,
Universiteit Gent

Hoe de sixties-apotheker evolueerde van pillendraaier naar huisvader van het volk

Sinds eeuwen – op het Europese continent officieel sinds 1231 – staat de apotheker in voor de ontwikkeling, productie en distributie van geneesmiddelen.¹ In de 19e en begin 20e eeuw ondermijnde een gestage industrialisering echter langzaam die (monopolie-) positie. Farmaceutische bedrijven combineerden wetenschappelijke vooruitgang, schaalvoordelen en industriële ontwikkelingen, waardoor ze het onderzoek en de productie vanaf het midden van de 20e eeuw domineerden.² Het gevolg was een ‘therapeutische revolutie’ en een ‘gouden eeuw van farmaceutische ontdekkingen’.³

Vanaf de jaren 1960 bestond het grootste deel van het apothekers-assortiment in België uit geprefabriceerde farmaceutica die de apotheker in gestandaardiseerde dosissen, voorverpakt en inclusief bijsluiters afleverde. De apotheker zelf was hierdoor gedegradeerd tot een doosjesschuiver, zijn traditionele rol leek uitgespeeld. De bereiding van het geneesmiddel, eertijds toch de hoeksteen van zijn beroep, glipte hem langzaam uit handen en zijn maatschappelijk nut stond ter discussie. En toch bestaat de apotheker vandaag nog steeds, in België zelfs met het monopolie op de aflevering van geneesmiddelen.

Apotheker aan het werk, ongedateerd. Foto: Walter De Mulder (Amsab-ISG, Gent)

Dit artikel wil zijn sterk wijzigende rol in de naoorlogse Belgische samenleving dan ook typeren en gaat daarbij dieper in op de volgende vragen: Hoe reageerde de apothekerswereld op de industrialisering van geneesmiddelen? Hoe legitimeerden apothekers hun maatschappelijk belang in de moderne farmacie? En hoe gaven zij opnieuw invulling aan hun takenpakket na het verlies van hun rol als producent?

Onderzoeksopzet

De onderzoeksvraag werd uitgediept aan de hand van publicaties van *Het Apothekersblad*, het beroepsblad van de Algemene Pharmaceutische Bond (APB), een beroepsorganisatie die 90 procent van de Belgische officina-apothekers groepeerde.⁴

Het artikel focust op de jaren 1960, een culminatiepunt binnen de 'Dertig Gloriejaren' (1945-1973).⁵ Dat decennium werd gekenmerkt door wetenschappelijk optimisme, een stijging van het aantal investeringen, opgedreven inlandse productie en toenemende vrijhandelsinitiatieven.⁶ Die ontwikkelingen wierpen hun vruchten af: geneesmiddelen kenden zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve groei.⁷ Er heerste optimisme. Antibiotica moesten nog hun werkzaamheid verliezen en er werden nog steeds nieuwe soorten ontdekt of gesynthetiseerd. Vaccins veegden verschillende ziekten van de kaart en zowel kleine kwaaltjes als zware aandoeningen waren plots behandelbaar.

Samen met het aanbod verhoogde ook de vraag, aangejaagd door het geloof in zogenoemde 'mirakelgeneesmiddelen', de stijgende koopkracht, de uitbouw van de welvaartsstaat en de democratisering van de gezondheidszorg.⁸ Kortom, dat decennium vormde het hoogtepunt – en tevens het eindpunt – van de naoorlogse 'boom'.⁹

Tegelijkertijd werd in de jaren 1960 ook een schaduwzijde van de farmacie zichtbaar. De nieuwe kalmeermiddelen leken nog onschuldig en werden in groten getale voorgeschreven en geconsumeerd. Misbruik en verslaving verschoven van de marge van de maatschappij naar het epicentrum.¹⁰ En de thalidomide-affaire (1961), waarbij duizenden zogenaamde softenonfoetussen geschaad werden, deed het optimisme sterk bekoelen.¹¹

Het belang van de jaren 1960 kan niet overschat worden: 'Geneesmiddelen zijn het keurmerk van dit tijdperk – het maken, het innemen en het omgaan met hun goede en slechte consequenties. Zelfs na dit tijdperk zou de wereld zich voortdurend bewust zijn van pillen, pillen, pillen – voor leven, voor vrije tijd en voor lust. In veel opzichten waren de sixties het farmaceutische decennium van de farmaceutische eeuw.'¹²

Voorblad van *Het Apothekersblad*, 18(1967).
(KBR, Brussel)

Volgende pagina: advertenties voor geneesmiddelen in de krant *Vooruit*, 1910-1930. (Amsab-ISG, Gent)

HET APOTHEKERSBLAD

Beroepsorgaan
van de
Algemene Pharmaceutische Bond

MAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Redactie-Secretaris : Apoth. A. LONTIE, Dr Pharm.

ACHTTIENDE JAARGANG

DRUKKERIJ ROBERT LOUIS, p. v. b. a.

Borrensstraat 37-41

BRUSSEL

1967

DE PILLEN JURA

Het zekers te
het zachtste
het getrouwste
en het beste
purgemiddel

Purgeeren
zonder krampen
zonder pijn

Galafdrijvend
slijmafdrijvend
en ook
herstellend
versterkend
en eetlust-
verwekkend

en al de ontstekingen, welke het ook zijn,
te en kleine darm, lever, enz.

deze slechte rechter, altijd gereed om de betichten te veroordeelen. Hij schuwt elkeen en is een last vo
een knorrig gezicht, veroorzaakt door verslapping; hij is galachtig, heeft slijmziekte en Infla
o martelt hem, hoofdpijn en zenuwkoorts maken hem lastig, de verstopping veroorzaakt ondr
geene eetlust en eene moeilijke spijsvertering, de stoelgang valt hem moeilijk, zijne nachten zi
n daar het slecht humeur van dien kwaden man.
t integendeel deze vrouw, genezen door eene doos van de PILLEN van Dr. JURA; zij heeft al
open, haar gezicht straalt van vreugde. Zij heeft nooit geen inflammatiën noch slechten oetlus
artsen, geen knagende tandpijn, geen slijmkwalen, geen gal, geen vuile aangeladene tong, geen gedempte a
buik meer, omdat de PILLEN van Dr. JURA, de stonden regelmatig en de wakten doen verschi
PILLEN van Dr. JURA, ziedaar de ware brevet van lang, vroolijk en opgewekt leven. 't Is de bro
t, 't Is de fontein van verjonging.

PRIJS : 1 fr. 25 DE DOOS IN ALLE GOEDE APOTHEKEN

Afzending tegen fr. 1.30 in postzegels

Algemeen depot : A. BERTRAND, apotheker, Ribaucourstraat, 156, Brussel-Zee

MEN EISCHE VOORAL HET HANDEEKEN VAN GENESHEER JURA

In alle goede apotheken : te Gent, De Moor, 38, Burchstraat; Oostende, And...

ZONDIJDIGHEIDSPILLEN "DEFENSE"

GALAFDRIJVEND BLOEDZUIVEREND

Deze uitmuntende pillen purgeeren zacht, zonder buikkrampen en zonder bijzonder reg
en volledig de slijnen, oorzaken van alle ziekten, zuiveren het bloed en gen
de dagen de zieken aangelast door :

**VERSTOPPING, Maagkrampen, Migrainen, Zenuwziekte, Ji
Rhumatisme, Volziekten, enz.**

Dans zij geen aloë noch prikkeling bevatten, voldoen de Gezondheidspillen « Défens
rdsonnen en aan alle temperamenten en zijn het volke-purgemiddel, de schat
evolven door al de geneesheeren voor het onderhoud der gezondheid en de genezing der

TEGENWOORDIGE VERKOOP :

EEN MILLIOEN DOOZEN

De 30 pillen 1 frank in alle apotheken.

Luistert!

De grootste vijand onzer gezondheid
is de **verstopping!**

Indien de afgang zeldzaam of
moeilijk zijn, bevuiligt zich het lijf
en het bloed belast zich met vochten
en slijmen welke aanleiding geven aan
de talrijke ziekten welke het mensch-
dom kwellen.

Om sterk en stevig te zijn moet men
dikwijls purgeeren. De

Gezondheidspillen Defense

zijn de **eenigste** die zonder buikpijn
en zonder eetregel purgeeren en eene
volkomene gezondheid aan allen ver-
zekeren.

BEPROEFT ZE en gij zult van hun
schitterenden voorrang
boven al de gekende purgemiddelen oer-
tuigd zijn.

1 Fr.

de doos van 30 pillen

in al de apotheken

DAMES Weelderige BOEZEM

In 2 MAANDEN

door het gebruik van de

OPULINES PILLEN

van **Dokter WILSON**

Wonderbaar middel, nooit

zonder uitslag, de doos

4.—; 3 dozen 11.—; 6 doo-
zen 20.— fr. Bescheiden op-
zending tegen post mandaat.

Algemeen depot : « Volksapotheek »
126 BREDERODESTRAAT

ANTWERPEN-ZUID

Ook te verkrijgen : Gent : De Moor, Burch-
straat, 34.—St-Nikolaas, Apoth. De Poorters.

Melkkorsten

van kinderen

Hittepijnstjes

Schurftachtige

UITSLAG

Wormen

Knoopblaas

Al de Velziekten

VERZEKERDE EN AFDOENDE GENEZING

door het gebruik van de Likeur en de Zalf

van

DOKTER GARO

Met bijval gebruikt sedert meer 40 jaren in België en in den vrees

De flesch 4 fr. De zalf fr. 1,50

Algemeen depot: Apotheek Ch. GA

HOUDT-DEZE-AANVAAN VAN VERKOUDEID EN GRIEP DEZEN AVOND TEGE

DEZEN AVOND TEGE

MET, IN EEN WARMER DRANK

TWEE

TABLETTEN

'ASPRO

TE NEMEN

Leest wat de Dokters zeggen:

DE uitslagen zijn beslissend. Neemt twee drie tabletten "ASPRO" met eene warme drank — gaat dadelijk te bed en de koorts verdwijnt. Ge zult verkwikt opstaan — zonder ongemakken zonder pijn — klaar voor het dagelijksch werk of het v maak. De uitgave is klein — de uitslagen zijn verbaazend en wetenschappelijke reden, waarom "ASPRO" deze uitslag geeft, is: ten eerste, omdat "ASPRO" na inneming een antipyretique wordt, en een vernietiger der koorts; ten tweede, het een krachtig, inwendig en bederfwerend middel en een kiemdooder. "ASPRO" geeft een zachte slaap in plaats van elaneloosheid — verzacht de reumatiek in een nacht — st

proef Dit Nieuw Middel Om Er Jong Uit Te Zien.

"Zoodus, gij gaat met een millioen trawouwen, die op u verlied gevallen is-door uwe heerlijke tint. Zeg mij hoe nij dat gedaan hebt i ik weet immers dat gij niet meer lang zijt, en ook dat uwe tint over nog pas eenige maanden geenerwijze schooner is dan de mijne."

"Dit onder ons gezegd. zen dat er een nieuw v welj Jong te schijnen in G door een Leerar in G Weenen. Ik heb mij met het bijzonder toot dat hij aanbeveelt uitslag van Dozjner hebben mij gezegd meer uitzag als 3 gij weet het, ik t gij."

Doet terwijl gij drinkt een kuur met het in wording zijnde jodium

IN FRISCH WATER SPUITWATER MINERAAI WATER

OF IN BIER

OF IN LIMONADE CITRONNADE ORANGEADE FRUCHTENSAP

Uw geval is hierdoor Verzorgt u aangena

OF IN ROODEN O WITTE WJN LIKE PORTO O. APERITIEF OF MET WATER. ENZ

Door Professor Dr. Stejskal der Faculteit var Gen

In een onlangs verschenen artikel van een geneeskundig blad uit Weenen, verklaart Professor Dr. Stejskal: De voorafgeteerde versche en plantaar-olje, gemengd met eidooler en plantaar-olje, worden snel opgeslorpt door de huid, welke zij spijzen op de plaats, de huid, welke het voedsel opgelegd is, en de zelfe waar het voedsel der rimpels, en de Alzoos verdwijnen de holle wangen; Der-ergste gevallen van holle wangen; Der-ergste ahangende gedaatspleeren tenem en een nieuw wonderbare schoonheld. Wij staan borg voor 100.000 frank dat erme Tokalon, Voedsel der huid, dat kleurig, de hoogstvoedende spijsle-

menten Genov kal aanbevo vendigen e ongelooftij nacht. Gr rooskleur slapen, kleurig heelt i Indier ma' gevat geld terug. Tokalon, voedsel met de gewone to met de gewone bez-echte spijslelementen bez-

VIVIODE

Zeer kleine, maar zeer krachtadige remedie

(lichte jodiumsmaak, niet onaangenaam) voor de twee voornaamste maaltijden, en desnoods 's Omsmet, doet de ontwakende kuur verdwijnen. Verlegde vallen die met jodium moe- natelijk bij aderverken- kine, aderspat, zwaar hof, rheumatiek en zwane. Vividieid. Verjongingskuur

(niet den minsten jodiumsmaak) 2 tabl. VIVIODE 2 maal daags, gelijk en zuiver het bloed en verordert aanbevolen aan lij- moede, aan mseren- personen, aan groote tijders, aan ganchen- tenten, aan herstel-

(niet den minsten jodiumsmaak) 3 tabletten VIVIODE 2, daags, gelijk wanneer schuturs en versoeple de bloedvare kuur tegen aderverkaling, me, licht, rheumatiek.

(niet den minsten jodiumsmaak) 3 tabletten VIVIODE (tweemaal oogenblikkelijk geleedarden wij- kend middel, algemeen verster- sterkt de lichtspijzen, krachtig antt-gangitienmiddel, de ver- keelpijl; s'rog met VIVIODE of warme wj, warme melk, warme, alles met Vividie, 2 tablet- ten in den drank. — Smakelijc en afdoende.

In alle apotheken, met gebes- wijzing voor ieder rem-

De apotheker versus de industrieel: de overbodige apotheek?

In de 19e eeuw werd de ambachtelijke farmaceutische productie aan verwetenschappelijking en aansluitend aan industrialisering blootgesteld. Vanuit verschillende initiatieven van apothekers, groothandelaars en chemische firma's ontstonden farmaceutische bedrijfjes die hun productie gestaag opdreven. Vanaf de tweede Industriële Revolutie (1870-1910) kende het verschijnsel zelfs een ware explosie.¹³ Industrieel vervaardigde, verpakte en geadverteerde geneesmiddelen vervingen in toenemende mate de bereidingen van apothekers.¹⁴

Naast productie stimuleerden firma's ook onderzoek. Tot het begin van de 19e eeuw kwam innovatie vaak nog van buiten de bedrijfsmuren, vooral van apothekers zelf. Dat veranderde op het einde van de eeuw toen bedrijfjes de opgebrachte middelen herinvesteerden in nieuw onderzoek en zo de farmacie omvormden tot een klassieke *science-based* industrie.¹⁵ De onderzoeksbudgetten, -faciliteiten en -programma's, het ingehuurd wetenschappelijk personeel en de contacten met de buitenwereld bleven in de 20e eeuw toenemen.¹⁶ Vanaf de Tweede Wereldoorlog werden onderzoek en ontwikkeling de primaire competitieve focus.¹⁷ Hierdoor waren nieuwe geneesmiddelen steeds vaker het resultaat van industrieel laboratoriumonderzoek.¹⁸

De sixties leverden de eerste vruchten van die naoorlogse inspanningen: enkele belangrijke geneesmiddelen deden hun intrede, zoals het antipsychoticum – en Belgische paradepaardje – Haldol (1957), de anticonceptiepil (1960), kalmerende benzodiazepines als Librium (1960) en Valium (1963), de bètablokker Inderal (1963) en allerlei andere

middelen om de hartfunctie te regelen.¹⁹ Ook allerhande (verbeterde) vaccins zagen het licht.²⁰ Voortaan droeg de tandem wetenschap-industrie de farmaceutische groei. En de apotheker? Zijn rol wijzigde sterk.²¹

Eind jaren 1950 kwam de productie van geneesmiddelen grotendeels van bedrijven.²² Terwijl de apotheker zich rond de eeuwwisseling nog bedreigd had gevoeld door de farmaceutische industrie²³, stelde de Algemene Pharmaceutische Bond zich in de jaren 1960 begripvol op. Elke farmaceutische speler had zijn taak en maatschappelijk belang. De een hoefde het bestaan van de ander niet uit te sluiten.²⁴ Meer zelfs, de bond keek met eerbied naar de steeds toenemende stroom van geneesmiddelen die uit de schoot van de industrie voortkwam. Niemand kon 'betwisten dat de farmaceutische industrie een onloochenbare bijdrage op dit gebied heeft geleverd'.²⁵ Zelfs het industriële winststreven en de patenten – lange tijd gevoelige thema's – konden op begrip rekenen: zij vormden een 'stimulans om nieuwe opzoeken te doen ten einde voor bepaalde ziekten specifieke geneeskrachtige produkten voort te brengen'.²⁶

Met die vreedzame co-existentie legde de apotheker zich impliciet neer bij de industrialisering van eeuwenoude officinale taken. De kunst van het bereiden werd bijzaak en hij verloor zijn gezag over dosis en toedieningsvorm.²⁷ Het onderzoek naar en de productie van farmaceutica waren zo complex, duur en tijdrovend geworden dat ze het petje van het individu te boven gingen. Het klassieke beeld van de apotheker als artsensjbereider was passé.²⁸

De industrie en de politiek hadden het maatschappelijk belang van de apotheker langzaam maar zeker onderuitgehaald en ook de gewone man in de straat raakte van dat idee doordrongen. Het beroep was volgens

bij angina pectoris

Inderal
 handdoorn
 sprangrenolol

I.C.I. (HOLLAND) N.V., Postbus 551,
 Rotterdam-1. Telefoon 010-140122

Valium Roche

Van de emotie tot de laesie

Het is heerlijk gebakken, dat het limbische systeem, dat via de hypothalamus met de intersensitieve en hormonale functies werkt en opmerkt verandert vaak, als het de volgende emotie van centrals betekenis is.

Door de combinatie van de werking van dit substraat van de Valium Roche gekocht het diende, met slechts emotionele naar een emotionele effectieve functie.

Dit medicijn is een natuurlijke functie voor het lichaam.

Indicatie: Alle zwaarteiden, die door de volgende symptomen worden, behandeld of bevestigd: emotionele spanning, angst, opwinding, naar de overname van.

ICI

Reclame uit de jaren 1960 voor de bètablokker Inderal en het kalmeermiddel Valium. (<https://www.nationaalfarmaceutischmuseum.nl/artikelen/op-ontdekkingstocht-door-het-verleden-van-de-geneesmiddelreclames>)

sommigen een artefact uit een premoderne wereld, een dure en artificiële traditie, een ongehoord privilege dat farmaceutica nodeloos duur maakte en ‘een schandelijk overblijfsel uit een tijd van maatschappelijk obscurantisme’.²⁹

De APB voelde de druk en verzette zich heftig, maar vermeed niettemin reactionaire projecten. Als de apotheker wilde blijven bestaan, kon hij zijn traditionele verantwoordelijkheden maar beter harmoniseren met de situatie en zich aanpassen aan het moderne farmaceutische speelveld.³⁰ *Het Apothekersblad* sprak daarom over de ‘hernieuwing van de Farmacie’ en de ‘nieuwe opvattingen, nieuwe uitzichten, nieuwe horizonten, nieuwe besluiten’.³¹

De sixties-apotheker stak dan ook veel energie in het legitimeren en herdefiniëren

van het beroep, meer dan in de bestrijding van zijn opponent, de industrie. Dat was ook nodig. In de pre-industriële periode, toen geneesmiddelen nog voor de ogen van de cliënt werden geprepareerd, was het publiek getuige van het vakmanschap, de verantwoordelijkheid, de wetenschappelijke onderlegdheid en de bekwaamheid van de artsenijbereider. De bezigheden zelf legitimeerden zijn bestaan. In de jaren 1960 daarentegen vereenvoudigde de aflevering zich (ogenschijnlijk) tot de overdracht van een geprefabriceerd middel, een simpel automatisme, verstoken van elke mystiek. Het apothekersbestaan was niet langer vanzelfsprekend, de noodzaak ervan moest voortaan telkens opnieuw duidelijk zijn.

Cartoon uit *Het Apothekersblad*. 'Hoewel commercialisering de kassa zou spijzen, zou ze de volksgezondheid niet ten goede komen. Gevaarlijke stoffen zoals lsd en opium liggen zomaar te grabbel.' (In: *De Standaard*, 25/08/1969)

De apotheker als verkoper: van officina naar bazaar

Doordat de industrie het merendeel van de goederen leverde, hoefde de apotheker volgens sommigen nog slechts 'geheel klaargemaakte dozen uit de rekken te halen'.³² De weg naar commercialisering, waarbij de apotheker verkoper, de cliënt klant, het geneesmiddel een handelswaar en de officina een drogisterij zou worden, lag open. Dat was een aantrekkelijke weg, die ook in andere landen werd gevolgd en waarbij grote winsten lonkten.

Het standpunt van de APB tegenover commercialisering was echter duidelijk: 'De APOTHEKER een HANDELAAR!!! Neen!'³³ De apotheker stond ten dienste van de zieke en

niet van zijn portefeuille.³⁴ Zijn sociale missie was onverenigbaar met een commerciële.³⁵ Overstappen op een dergelijk model was niets minder dan 'een onvergeeflijke capitulatie, een schandelijke collaboratie, waarvan de zieke het grootste slachtoffer zou zijn!'³⁶ Het winstbejag van de producent en de consumptiedrang van het (onwetende) publiek zouden elkaar in negatieve zin versterken.

Een commerciëlere insteek zou bovendien het prestige van de apotheker en zijn monopolie (met bijbehorende bestaanszekerheid) tenietdoen. Daarover sprak de APB echter minder openlijk. 'Wij behoren met al onze krachten, door onze daadwerkelijke tegenwoordigheid, elke poging te verhinderen die de pharmacie tot de rang van een gewone handelszaak zou willen verlagen, want de

pharmacie is een verheven beroep, onvervangbaar en onmisbaar', aldus apotheker Léon Pâques.³⁷ Een apotheker moest zich steeds in uitzicht, takenpakket en aanbod onderscheiden van andere winkeliers.

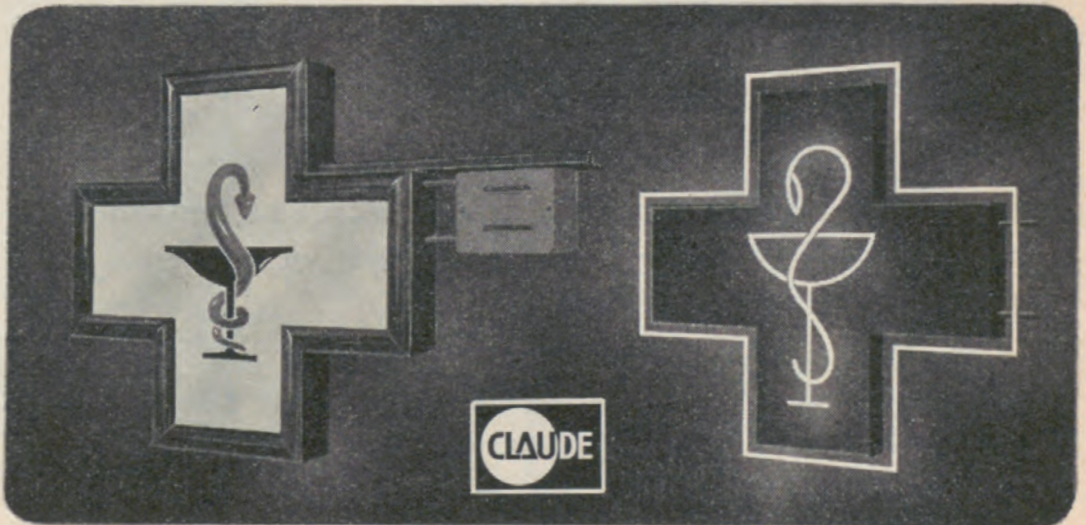
Die anticommerciële houding vertaalde zich op verschillende manieren. De apotheker 'verkochte' geen 'goederen' aan 'klanten' in 'een winkel' maar 'leverde' ze in 'zijn officina' af aan 'cliënten'. Onderwerpen als de uitstraling van de etalage, de inrichting van de officina, kortingen en reclames, het voorkomen van de apotheker en de aangeboden

waar bleven niet onbesproken.³⁸ De cliënt mocht bij het binnenstappen nooit het gevoel hebben in een winkel te zijn.³⁹ Een inrichting vergelijkbaar met die van een supermarkt verlaagde de farmaceut tot de eerste de beste afdelingschef die zijn verkoopcijfer trachtte op te drijven.⁴⁰

De officina daarentegen moest worden ingericht als een ruimte in dienst van de publieke gezondheid. Netheid, frisse kleuren, vlotte bediening, een goede organisatie en als versiering enkele bloemen, een ets of een colorietrijk glasraam moesten de cliënt

Advertentie van Claude Paz et Visseaux voor reclameborden. *Het Apothekersblad* volgde de eigen regels niet altijd even streng. (Uit: *Het Apothekersblad*, 17(1966)1) (KBR, Brussel)

Om de aandacht op uw apoteek te vestigen...!

PLEXIKRUIS

NEONKRUIS

CLAUDE PAZ ET VISSEAUX

LOCQUENGHENSTRAAT 45 - BRUSSEL 1 - TEL. : (02) 17.22.48

ONTWERPEN EN BESTEKKEN ZONDER KOSTEN NOCH VERBINTENISSEN

het gevoel geven zich in een inrichting voor gezondheidsbelangen te bevinden.⁴¹ De apotheker mocht ook niet te bescheiden zijn om zijn wetenschappelijke apparatuur en glazen benodigdheden in het zicht te plaatsen: 'Een bord op een binnendeur der apotheek, een half openstaande deur waardoor microscoop en reageerbuisjes zichtbaar zijn, wijzen de zieke er op dat wij nog wat anders zijn dan verdelers van geneesmiddelen.'⁴²

Hoewel de APB principieel een niet-commerciële houding uitdroeg, was zijn standpunt toch dubieus. In *Het Apothekersblad* zijn namelijk advertenties voor niet-farmaceutica en voor bedrijven gespecialiseerd in reclame te vinden, zoals voor lichtgevende kruisen van de firma Claude Paz et Visseaux: 'Om de aandacht op uw apotheek te vestigen...!'⁴³

Het debat rond commercialisering woedt tot op vandaag verder en verschillende westerse landen hebben de commerciële overstap al gemaakt.

De apotheker als controleagent: van bereider naar controleur

Vermits commercialisering geen optie was, zocht en vond de APB een nieuwe bestaansreden in een aloude apothekerstaak: de kwaliteitscontrole. Die was in de moderne farmacie onontbeerlijk. Want zelfbereid of niet, enkel de apotheker kon oordelen of farmaceutica veilig waren.

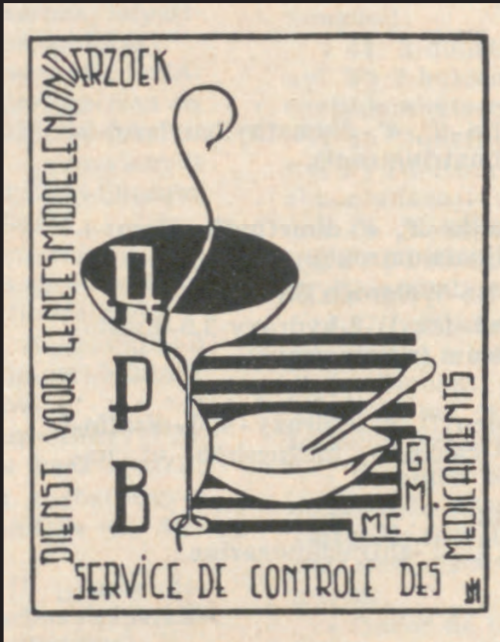
Bedrijven stelden ongezien krachtige en dus ook gevaarlijke medicatie ter beschikking. Bovendien vereiste de industriële schaal van de productie extra voorzichtigheid: anders dan in een officina kon één foutje in een fabriek meteen duizenden mensen schaden. Dat gegeven, in een gevaarlijke combinatie met het industriële winststreven,

werd argwanend gevolgd. Om die redenen werden vanaf de vroege 20e eeuw verschillende overheidsinstanties in het leven geroepen en werden marketingvergunningen en klinische testen ontwikkeld.⁴⁴ Belangrijke controleagenten waren de overheid, de bedrijven en internationale spelers als de Wereldgezondheidsorganisatie. De thalidomideramp indachtig hielden zij in de naoorlogse periode – en in de jaren 1960 in het bijzonder – aandachtig de vinger aan de pols.⁴⁵

De APB juichte die verschillende controlemechanismen en de uitgebreide rol van derden toe.⁴⁶ Dat lijkt misschien vreemd omdat de apotheker hierdoor aan inspraak inboette en eens te meer zijn zeggenschap over het geneesmiddel dreigde te verliezen.⁴⁷

Toch was dat standpunt begrijpelijk. Het vloeide voort uit het feit dat er ruwweg twee soorten controles bestaan: de veiligheids- en de conformiteitscontrole. Voor een bijdrage aan het eerste beschikte de individuele officina-apotheker noch over middelen als geld en apparatuur, noch over de tijd en de expertise. Als 'laatste slagboom tussen het geneesmiddel en de zieke'⁴⁸ kon hij wel controleren of de samenstelling van het medicijn bij aflevering nog conform de opgegeven formule was: 'Wat baten farmacodynamische eigenschappen, oordeelkundige keuze van de pharmaca of nauwkeurige bereiding nog als het preparaat op het ogenblik van zijn toediening datgene niet bevat waarom het als geneesmiddel aangewend wordt?'⁴⁹ Die inspanning was in de moderne farmacie extra belangrijk omdat er, in tegenstelling tot de klassieke farmacie, tussen productie en aflevering soms dagen, maanden of zelfs jaren voorbijgingen, met het risico op kwaliteitsschommelingen, bederf en productiefouten tot gevolg.

Het principe dat de apotheker zijn cliënten van kwaliteitsvolle farmaceutica moest voor-

DGO-zegel van voor 1962 die op de verpakking van conforme geneesmiddelen werd aangebracht. (Uit: *Het Apothekersblad* 11(1960)19) (KBR, Brussel)

zien bleef ongewijzigd.⁵⁰ De manier waarop hij dat verwezenlijkte, was wel veranderd: van nauwgezette productie van officinale preparaten naar eenzelfde nauwgezette controle op industriële bereidingen.⁵¹ Naarmate steeds meer industrieel vervaardigde geneesmiddelen voorgeschreven werden, schikte de apotheker zich meer in zijn controlerende opdracht. Het officinale metier was gemuteerd van productie naar controle. Die verschuiving werd in de naoorlogse periode geleidelijk aan wettelijk geconsolideerd.

De officinale conformiteitscontrole werd vanuit verschillende hoeken bekritiseerd. Voornamelijk de industrie vroeg zich af waarom de apotheker, als enkeling, verantwoordelijk bleef voor een middel dat niet eens meer het zijne was en dat daarenboven 'tot in de hoogste graad gespecialiseerd is, weten-

schappelijk voorbereid, aangeboden in een hermetische verpakking, die volgens sommigen nooit door de apotheker zou mogen worden opengemaakt?! Dat is toch onzinnig, ja immoreel!' ⁵² In de moderne farmacie zou de officinale beroepsverantwoordelijkheid voorbijgestreefd zijn en herleid tot een 'papier slogan' die bij de 'folklore mag gerangschikt worden'.⁵³

De APB argumenteerde dat industriële controles nooit de kwaliteit bij aflevering konden waarborgen.⁵⁴ Bovendien was controle door een industrie-apotheker op de producten van zijn eigen broodheer ietwat ongeloofwaardig.⁵⁵ De conformiteitscontrole kwam daarnaast niet enkel de volksgezondheid ten goede, maar verzekerde ook de toekomst van het apothekersberoep. Stopzetting van de aansprakelijkheid betekende ipso facto het einde van de professie.⁵⁶ De bond zag controle daarom als een onontbeerlijk, fundamenteel en universeel aspect van de farmacie.

Het doel was nobel, maar de uitvoering bleek moeilijk. Het aantal geneesmiddelen was in 1885, toen de apotheker wettelijk verplicht werd elk middel in zijn voorraad te controleren, slechts een fractie van het aantal in 1960. Eensluitend cijfermateriaal over het aantal industriële geneesmiddelen is er niet. Schattingen lopen uiteen van 4000 tot 30.000. Wel is duidelijk dat de individuele apotheker niet de middelen had om die hoeveelheden te controleren.⁵⁷ Hij kon zijn verantwoordelijkheid, die 'in zekere mate het losgeld voor zijn monopolie' was, praktisch onmogelijk nakomen.⁵⁸

De APB kwam daarom in 1952, volledig met eigen middelen, op de proppen met de Dienst voor Geneesmiddelenonderzoek (DGO). Die organiseerde controles en periodieke hercontroles voortaan gezamenlijk in een centraal labo. De dienst onderwierp de circulerende

industriële geneesmiddelen elke drie à vier jaar steekproefsgewijs of op aanvraag van apothekers opnieuw aan de testprocedures.⁵⁹ Begin jaren 1960 was de DGO uitgegroeid tot een volledig erkend labo dat vrijwel elk geneesmiddel controleerde.⁶⁰

Ook dat mag niet gezien worden als een verlies aan de kant van de (individuele) apothekers omdat de DGO steunde op het principe van de 'geneesmiddelencontrole door en voor het beroep'.⁶¹ 'Voor' omdat het de bestaanszekerheid van de officina in stand hield en 'door' omdat individuele apothekers wettelijk aansprakelijk bleven en dat initiatief daarenboven volledig zelf schraagden door hun financiële middelen (via de aankoop van DGO-zegels), apparatuur, labo's, diensten en expertise ter beschikking te stellen.⁶²

De APB was trots op de dienst en omschreef die als 'onze mooiste verwezenlijking, enig in haar soort en met een solide internationale reputatie', die een opmerkelijke en wereldwijd unieke taak uitvoerde en waarvan de outillage 'algemeen beschouwd wordt als het best uitgeruste van Europa'.⁶³ De dienst was de 'parel van het beroep'.⁶⁴

De apotheker en de sociale taak: de humane farmacie

Vooraf door de industrialisering verdrong het sociale aspect in de officina ondertussen steeds meer het ambachtelijke. Omdat het geprefabriceerde geneesmiddel minder aandacht vereiste, lag de focus voortaan op de cliënt. Hoe onontbeerlijk ook, de conformiteitscontrole bijvoorbeeld zou 'niet volledig zijn indien zij terzelfdertijd niet gepaard ging met een menselijk contact tussen cliënt en apotheker'.⁶⁵ De APB argumenteerde dat het beroep een menselijk karakter had: de far-

maceutische akte was een gebaar van humaniteit, de apotheker had een 'sociale zending' en de officina was een 'toevluchtshuis voor de noden der gezondheid'.⁶⁶ De bond vervolgde dat het beroep in het leven was geroepen 'voor de MENS, en voor de MENS die gans alleen staat met zijn lijden en zijn kwalen!'.⁶⁷ Ook in tijden van geneesmiddelenfabrieken bleef de publieke gezondheid een kwestie tussen twee mensen.⁶⁸

De bond verzuchtte dat sciëntisme in de moderne tijd een plaag was voor dat humane karakter. De opleiding bijvoorbeeld creëerde 'hyperbevoegde technici', waardoor 'wij wetenschapsmensen zullen krijgen die de meest gecompliceerde apparaten zullen kunnen gebruiken, doch met de psychologie van een primair behept zullen zijn'.⁶⁹ De moderne apotheker mocht niet vergeten dat hij meer was dan een hoogopgeleide wetenschapper, die met hoogtechnologische producten werkte: 'Geeft het geen moed, wanneer men door een vlijmende nierpijn wordt gekweld, te mogen vernemen dat in die organen een *bacillus coli* huist...? En wat een opluchting, zeg, als men bedenkt dat deze pijn zal worden bestreden met hexamethyleentetramine!'⁷⁰

De opkomst en commercialisering van de industriële geneesmiddelen werkte eveneens dehumanisering in de hand. De persoonlijke, op maat gemaakte officinale bereiding van weleer gaf de zieke het gevoel uniek te zijn. Het onpersoonlijke, voorverpakte industriële geneesmiddel bereikte dat niet. Wat de cliënt vroeg, leverde de apotheker eenvoudig en zonder al te veel poespas af, 'zoals een winkeljuffertje dat sigaretten aanreikt'.⁷¹ De APB benadrukte die aandacht voor de menselijke dimensie en de prominente rol van de aflevering. In de eerste plaats diende die de patiënt. Immers, de 'wijze waarop men geeft is inderdaad doeltreffender dan wat

men geeft'.⁷² Hoogtechnologische farmaceutica kregen volgens de APB door één woord of één glimlach een humane waarde: 'Tracht u weer voor de geest te roepen... die oude man wiens hart zo zwak wordt: hij wou digitaline hebben, ja, maar tevens keek hij hoopvol naar u, naar die blik van verstandhouding, dat knipoogje, zovele tekens waaruit hij meent te mogen afleiden dat "hij het uithoudt"'.⁷³ Via duurzaam contact kon de practicus vertroosting en geruststelling brengen.

Dat zou ook het aanzien van het beroep in ere herstellen. De apotheker werd vaak afgeschilderd als een simpele 'etikettenplakker', een gevolg van zijn witte stofjas (sciëntisme) en zijn lokaal dat veel weg had van een winkel (commercialisme).⁷⁴ Wilde de apotheker de sympathie van de publieke opinie herwinnen, dan moest het sociale aspect weer sterker naar voren komen.

De apotheker als voorlichter: van bereider naar begeleider

Door de industrialisering was het zwaartepunt van het apothekersberoep verschoven van de bereiding naar de aflevering.⁷⁵ Er ontstond een moment waarop de apotheker eenop-een met zijn cliënt kon overleggen, hem nauwkeurige inlichtingen kon verschaffen en zo een gemeenschappelijke grond vinden.⁷⁶ Het gesprek concretiseerde zijn humane rol. De apotheker evolueerde van bereider naar begeleider.⁷⁷ Die begeleiding omvatte in hoofdzaak voorlichting bij zelfmedicatie, sanitaire opvoeding en het verlenen van richtlijnen over correct gebruik en misbruik.⁷⁸

De APB erkende dat de apotheker in theorie geschoold was om geneesmiddelen te prepareren, te controleren en af te leveren, maar dat hij in de praktijk nog maar weinig be-

reidde en analyseerde maar veel afleverde.⁷⁹ Toch was het niet zo dat 'de tegenwoordige officina-apotheker alleen nog maar pillen moet kunnen tellen, vloeistoffen overgieten en etiketten met de schrijfmachine typen'.⁸⁰ Aflevering omvatte veel meer. Het was een cruciale schakel in de moderne farmaceutische keten.

Ten eerste verwachtte de sixties-client uitgebreide inlichtingen. In het decennium waarin de drukkende verhoudingen tussen mensen werden afgebroken, wilde de zieke niet langer als object maar als subject behandeld worden.⁸¹ Hij was assertiever, eiste extra informatie en zelfs inspraak bij de besluitvorming over de verschillende behandelingsinitiatieven.⁸²

Ten tweede was officinale voorlichting noodzakelijk, nu het geneesmiddel was geëvolueerd tot een industrieproduct met grote afzet.⁸³ Het aantal geneesmiddelen werd zo groot, hun samenstelling zo complex en hun werking zo sterk dat adequate farmaceutische kennis, ook voor dokters, geen evidentie was. Daarenboven moest de apotheker de overdreven verwachtingen die de farmaceutische bloei had geschapen temperen. Met de wapens van de wetenschap overtrof de industrie zichzelf steeds weer en pakte ze almaar meer kwalen en ziekten aan.⁸⁴ In zo'n mirakelbeschaving was elke ziekte of pijn een smet op het blazoen van de wetenschap. Elk ongemak vereiste een pilletje.⁸⁵ Firma's versterkten die mantra door de maatschappij te overspoelen met (verdoken) reclame. Reclame die via moderne technieken en ondersteund door psychologische inzichten een veel persoonlijker toon kreeg. Ze zette de consument in plaats van het product centraal en zocht nauwere aansluiting bij de maatschappelijke context om de herkenbaarheid te vergroten.⁸⁶

Volgens de APB riepen bedrijven kunstmatig ziekten in het leven, elk aspect van het leven was wel met een of ander medicijn te optimaliseren.⁹⁷ De industrie overtuigde het publiek en het geneeskundige corps er overigens van dat dat volledig veilig kon gebeuren, dat er zoiets bestond als een onschadelijk geneesmiddel.⁹⁸ Het moderne medicijn was een nieuw idool, dat niet kon ontgoochelen en dus ook niet te vrezen was.⁹⁹ Geneesmiddelengebruik nam toe en werd vrijer en evidentier.

Het was dan ook zorgwekkend dat de man in de straat de rechtmatigheid van het afleveringsmonopolie steeds vaker in twijfel trok.⁹⁰ Misleidende reclame bracht de cliënt in de waan zelf een farmaceutisch expert te zijn.⁹¹ In combinatie met zijn assertievere houding nam hij steeds vaker op eigen initiatief en met grotere zelfverzekerdheid geneesmiddelen in. De zieke verloor volgens de ABP elke realiteitszin wat betreft eigen kunde en kennis en goochelde met 'de meest uiteenlopende en onverwachte medikamenten, waarvan de weldaden hem onder de ogen worden gebracht door pers en radio'.⁹² 'De raad van de apotheker persoonlijk weegt niet op tegen de raad van de reclaam. Wij hebben geen gezag meer; onze stem geeft geen geluid in onze lawaaierige eigenwijze maatschappij', klaagde de APB.⁹³

Zelfmedicatie en overmatig gebruik baarden de APB zorgen: 'Een degelijk geneesmiddel is een weldaad als het goed wordt aangewend, het wordt echter een gevaar of een ramp [...] als het verkeerd wordt gebruikt.'⁹⁴ De inname van een ongepast middel of een foutieve dosis, de kans op secundaire reacties of interacties met andere geneesmiddelen en gewenning waren slechts enkele van de vele gevaren.⁹⁵ De bond beschouwde voornamelijk verslaving of farmacomanie als een heel ernstig probleem, een 'ware sociale plaag' en zelfs als een epidemie.⁹⁶ Het feit dat

moderne farmaceutica niet enkel een verkoudheid konden oplossen maar ook de stemming naar behoefte konden doen wisselen, werkte misbruik in de hand.⁹⁷ In de gejaagde maatschappij waren er dan ook 'miljoenen mensen die hun geestesleven bedwelmen, hetzij doordat zij het aanwakkeren, dan wel pogen het tot rust te brengen'.⁹⁸ Ze vluchtten uit de werkelijkheid met kalmeermiddelen, euforie-opwekkende producten, pijnstillers en stemmingsregelaars. Verschillende van die middelen zoals chloordiazepoxide, diazepam en ketamine zagen in de naoorlogse periode het licht.⁹⁹ Het sprekendste voorbeeld is de uiterst werkzame en krachtige, opioïde pijnstiller fentanyl, gepatenteerd door Janssen Pharmaceutica in 1960, die de huidige Amerikaanse *drug epidemic* voedt.¹⁰⁰

De klassieke opsplitsing tussen drugs en farmaceutica vervaagde: 'Terwijl de [...] jeugd joints rookte en tripte op LSD, slikte hun ouders' generatie, zakenlieden en huisvrouwen, een ongeziene hoeveelheid kalmerende middelen.'¹⁰¹ Parallel hieraan werd verslaving voortaan eerder als een medisch dan als een juridisch probleem behandeld.¹⁰²

Volgens de APB was het de gewetensvolle apotheker die via voorlichting in zijn officina met de meeste daadkracht de 'geneesmiddelenmanie' kon bestrijden. Hij had de zedelijke plicht toe te zien op het correcte gebruik van farmaceutica en het publiek in te lichten over de gevaren van misbruik en overconsumptie.¹⁰³

Vanaf de jaren 1960 bevatte farmaceutische reclame steeds vaker gepersonaliseerde foto's en stereotypes. Het middel Bellergal bood een oplossing voor de belastende combinatie van huishouden, intensieve zorg voor kinderen en de drukte van het moderne leven. (<https://www.nationaalfarmaceutischmuseum.nl/artikelen/op-ontdekkingstocht-door-het-verleden-van-de-geneesmiddelreclames>)

**overgevoeligheid
vermoeidheid
nervositeit
depressie
rugpijn
hoofdpijnen
prikkelbaarheid
functionele maagdarmsstoornissen**

veel voorkomende klachten van een veel geziene patiënte

de nerveuze vrouw

Incidal®

3-N-methyl-8-benzyl-
tetrahydro-γ-carboline
(Mebhydrolinum)

Het antihistaminicum dat geen slaap verwekt

Incidal is een uitermate geschikt preparaat voor diegenen, wier dagelijkse werkzaamheden grote oplettenheid vereisen

Geïndiceerd bij:

*asthma bronchiale
allergische rhinitis en
conjunctivitis
eczemen en pruritis
geneesmiddel- en serum-
dermatitis
hooikoorts
en alle andere allergische
aandoeningen*

Handelsvormen:

*Incidal
doosje met 20 dragees à 50 mg
in doordrukstrip
doos met 250 dragees à 50 mg
in doordrukstrip*

Incidaletten

*flakon met 20 dragees à 25 mg
flakon met 250 dragees à 25 mg*

*Beide vormen zijn voor
ziekenfondsverzekerden
toegestaan.*

*Bayer Farma N.V.
Nieuwe Spiegelstraat 3-5
Amsterdam-C
Tel. (020)-62971*

In de eerste plaats moest het publiek gewezen worden op het belang van het apothekersbezoek. De apotheker was de enige medische practicus die de geneesmiddelen ongeacht hun herkomst door en door kende en bleef daarom de farmaceutisch deskundige en kritisch beoordelaar bij uitstek.¹⁰⁴ Cliënten zelf waren niet in staat de toepassing van een medicijn te beoordelen, laat staan de uit- of nevenwerkingen ervan in te schatten.¹⁰⁵ En zeker in de moderne farmacie lagen geneesmiddel en vergif dicht bij elkaar. Daardoor was de buffer, die de apotheker vormde, absoluut noodzakelijk.¹⁰⁶ Mensen compleet vrijlaten in hun zelfzorg zou een onaanvaardbare sociale achteruitgang betekenen, de deur naar ernstige ongevallen openzetten en, volgens apotheker Léon Pâques, zelfs tot 'een bedrog zonder precedent in de geschiedenis van de geneeskunde' leiden.¹⁰⁷ 'Moet ik soms het geval aanhalen van die vrouw die een geslaagde vermageringskuur met Préludine deed en met dit middel, dat zij met een geneeskundig voorschrift verkreeg, overwoog om haar zes jaar oude kind te drogeren, daar zij het te dik achtte!', aldus apotheker André Quevauviller.¹⁰⁸

Pas nadat de cliënt overtuigd was een officina te bezoeken, kon de apotheker hem passend informeren over zijn behandeling. Hij moest zijn deskundigheid inzetten om onbegrijpelijke voorschriften te vertalen in alledaagse woorden en de behandeling guldig uit te leggen.¹⁰⁹

Bayers reclame voor Incidal – 'een antihistaminicum dat geen slaap verwekt' en geschikt is voor diegenen 'wier dagelijkse werkzaamheden grote oplettendheid vereisen' – is misleidend, omdat slaperigheid tot de mogelijke bijwerkingen behoorde. (<https://www.nationaalfarmaceutischmuseum.nl/artikelen/op-ontdekkingsstocht-door-het-verleden-van-de-geneesmiddelreclames>)

Als dat nodig was, kon de apotheker ook weigeren om de medicijnen af te leveren of de cliënt wijzen op alternatieve mogelijkheden. Zeker bij de oprukkende naoorlogse welvaartszieken kon een gezonde(re) levensstijl vaak al wonderen doen. 'De zakenman aan wie men – of die zichzelf – 's morgens een zenuwtonicum toedient om zijn dagtaak te kunnen aanvatten, aspirines om zijn hoofdpijn te boven te komen, een versterkend middel om zijn vermoeidheid te bestrijden en een barbituurpreparaat om de slaap te vinden, is een slecht verzorgd mens', opperde een auteur in *Het Apothekersblad*.¹¹⁰ Goedkoper en veiliger was het om een evenwichtig leven te leiden, met genoeg werk en rust en zonder enige prikkel of hypnoticum.¹¹¹ De apotheker dwaalde niet 'wanneer hij aan de maniakken zenuwstillende middelen met een sterke cafeïnedosis, kalmerende en andere in de mode zijnde middelen weigert'.¹¹²

Hierbij aansluitend heerste de overtuiging dat de apotheker de cliënt expliciet op de inherente gevaren van medicatie moest wijzen om misbruik te voorkomen. Hij moest het blinde geloof in de zogenaamd onschadelijke 'wondergeneesmiddelen' en de overdreven comfort- en genotszucht temperen.¹¹³ Elk medicijn was, geheel in lijn met de brutale reactie en de hevige uitwerking die het gewilde effect in se was, inherent gevaarlijk.¹¹⁴ Zo had vrijwel elk geneesmiddel bijwerkingen en kon het andere ziekten, allergieën of gewenning uitlokken.¹¹⁵ Geneesmiddelen waren een te vermijden maar soms noodzakelijk kwaad.¹¹⁶ De moderne farmacie werd daarenboven geplaagd door een nieuw en specifiek soort nevenwerking, als gevolg van de combinatie van meerdere farmaca. Waar vroeger vaak één officinale bereiding met meerdere actieve stoffen volstond, was plots een combinatie van verschillende industriële geneesmidde-

len met elk één actief bestanddeel nodig.¹¹⁷ Het ging er de moderne apotheker dus niet meer zozeer om hoe chemische stoffen tijdens de bereiding met elkaar reageerden (chemische onverenigbaarheden) maar wel hoe verschillende geneesmiddelen bij inname op elkaar reageerden (farmacologische onverenigbaarheden).¹¹⁸

Maar dat was vaak geen evidentie. Bedrijven maakten het de apotheker vaak moeilijk door hem gebrekkige of onvoldoende inlichtingen te verstrekken.¹¹⁹ Voor hen was de apotheker slechts een eenvoudige verkoper van middelen, voor wie de actie, het gebruik en de tegenindicaties niet belangrijk waren.¹²⁰ Elke verpakking kwam tenslotte met een bijsluiter. De APB was niet te spreken over die gang van zaken: 'Wat zou u denken van een apotheker die het voorschrift dat u hem overhandigt, zonder enige toelichting samen met het geneesmiddel weder in uw handen geeft of die zich daarbij beperkt te zeggen: "De gebruikswijze vindt u binnen in de doos"?'¹²¹ De doeltreffendheid van een geneesmiddel begon bij zijn documentatie. De APB ontwierp daarom een systeem van gestandaardiseerde steekkaarten en publiceerde regelmatig gedetailleerde fiches en andere literatuur.¹²²

De apotheker als sanitair opvoeder: de huisvader van het volk

Het werkterrein, de (sociale) roeping en de informerende taak van de apotheker stopten volgens de APB niet bij geneesmiddelen. Hij moest zijn expertise en toegankelijkheid ook aanwenden om het publiek op te voeden over allerhande andere gezondheidsaangelegenheden. Zijn takenpakket omvatte al enkele jaren ook die van gezondheids- of sanitair

opvoeder of zelfs van *ingénieur en sécurité collective*.¹²³ Die nieuwe taak was interessant omdat ze relatief losstond van het geneesmiddel als dusdanig, de klassieke hoeksteen van het beroep.

Sinds medicus Robert Koch (1843-1910) en scheikundige en bioloog Louis Pasteur (1822-1895) hadden aangetoond dat ziekten ontstonden door te voorkomen oorzaken, moest het volk volgens de ABP gezondheidsopvoeding krijgen. De APB omschreef de ideale kandidaat-opvoeder als 'een deskundige, die geen aanspraak wil maken op enige ziektebehandeling, maar die, steunende op de rede, meent dat men er kan toe komen een persoon, een groep of een gemeenschap te overtuigen van de doeltreffendheid van de ingezette middelen om de gezondheid uit het slop te halen'.¹²⁴ Volgens de bond verwees die omschrijving onmiskenbaar naar de apotheker. Hij was hoogopgeleid en toegankelijk, want een bezoek aan een apotheek hoefde niets te kosten. Dat maakte van hem 'de aangewezen man om een taak van eerste rang te vervullen op het gebied van de gezondheidsopvoeding'.¹²⁵

De APB ijverde in die context om de opleiding, die grotendeels het actieterrein bepaalde, nog uit te breiden met vakken over maatschappelijke en dagelijkse hygiëne, dieetleer en dergelijke.¹²⁶ De bond nam het voortouw en organiseerde zelf cursussen. Daarnaast stelde hij voorlichtingscampagnes op en spoorde hij zijn leden aan tot nauwere samenwerking met bestaande organen en initiatieven zoals het Rode Kruis, het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn, de Liga ter bestrijding van de Tuberculose en het Centrum tegen Vergiftiging. De officina moest worden omgevormd van een werkplaats naar een oriënterings- en distributiecentrum.¹²⁷ Het was de taak van de apotheker om het publiek

DE APOTHEKER IS DE SPECIALIST VAN HET GENEESMIDDEL

Indien hij het U weigert,
dan is dat niet in zijn
belang, doch enkel om Uw
gezondheid te beschermen

Affiche in *Het Apothekersblad*: aflevering van geneesmiddelen hield ook weigering in.
(Uit: *Het Apothekersblad*, 16(1965)12, p. 24)

via perscommuniqués, affiches, campagnes en persoonlijk contact bij de aflevering te sensibiliseren.¹²⁸

Het actieterrein van de gezondheidsopvoeding was enorm: van pre- en postnatale raadgevingen tot vroegtijdige diagnose van kanker, van het nut van inenting tot voedings- en dieetleer, van cosmetische producten tot de bestrijding van ratten.¹²⁹ Ook de gevaren van alcohol en geneesmiddelen in het verkeer, stress in de gejaagde samenleving, mentaal welzijn, vervuiling van het leefmilieu, brandwonden en zelfs hygiëne tijdens het kamperen moesten de apotheker-hygiënist in dezelfde mate interesseren als zijn geneesmiddelen. De cliënt schroomde bovendien niet om zijn hulp in te roepen bij bijvoorbeeld het invullen van documenten voor de sociale zekerheid.¹³⁰ 'Kortom, uw apotheker is een bron van inlichtingen die in dienst staat

van uw gezondheid, van de samenleving en van de autoriteiten', liet *Het Apothekersblad* weten.¹³¹ De apotheker bewees de gemeenschap een permanente dienst.¹³²

Zoals hierboven al is opgesomd, hield de rol van de apotheker als gezondheidsconsulent heel wat in. Zo moest hij informeren over vaccins. Toen in de jaren 1960 enkele (verbeterde) vaccins tegen mazelen (1960), bof (1966), hondsdolheid (1967) en rode hond (1969) het licht zagen, ontstond het adagium '*closing the books on infectious diseases*'.¹³³ In het verlengde daarvan begon de Belgische overheid vanaf 1960 met grootschalige inentingsacties tegen polio. In 1967 werd een prik zelfs verplicht.¹³⁴ De APB wilde betrokken worden bij die nationale campagnes en algemene inentingsmaatregelen. De bond riep zijn leden op het cliënteel te blijven informeren over de noodzaak van (herhaalde) inenting(en) voor een algemene immuniteit en niet te luisteren naar 'de uit de lucht gegrepen aanklachten die zekere, niet welingelichte personen hebben uitgebracht'.¹³⁵ Naast sensibilisering wilden apothekers ook instaan voor de aflevering en controle van de entstoffen zelf: 'Zou het ter vergemakkelijking van de distributie niet logisch [...] zijn de aflevering ervan in handen te geven van de apothekers, die toch over een perfect georganiseerd distributienet beschikken?'¹³⁶ De bond haalde zijn slag thuis toen zijn controlerende rol over de vaccins in 1960 werd uitgebreid.¹³⁷

Daarnaast gaf de apotheker advies over voeding en diëten, een belangrijk thema in de door overvoeding geplaagde westerse landen.¹³⁸ Omdat hygiënisch-diëtische maatregelen en eenvoudige wijzigingen in levensgewoonten vaak al een oplossing boden voor wijdverspreide aandoeningen, zoals cardiovasculaire ziekten en obesitas, waren sanitaire opvoeding en preventie aangewe-

DIETPRODUKT
KARVAN CÉVITAM
 rozebottelsiroop

- ☆ uitsluitend natuurlijk vitamine C
- ☆ bijzondere frisse vruchtensmaak
- ☆ vrij van synthetische stoffen
- ☆ vitamine C-waarde blijft langdurig behouden

De beste vitamine C-bron voor de zuigeling.
 In te nemen onverdund of vermengd met het fruitpapje of fijngemaakte kinderbiscuit.

Dosering : jonge zuigelingen 2-3 x daags 1 koffielepel.
 oudere zuigelingen 1-2 dessertlepels per dag.

KARVAN CÉVITAM - 100 % natuur - zeer fijn... en economisch !

Alleenverkoop voor België en Groot-Hertogdom Luxemburg :

Laboratorium Charles DELACRE N.V.

Kroonlaan 321-325
 BRUSSEL 5
 Tel. : 02/48.75.46

Dieetproducten hoorden vanaf 1960 tot het terrein van de apotheker. *Het Apothekersblad* adverteerde er volop voor, zoals voor de rozebottelsiroop Karvan Cévitam. (Uit: *Het Apothekersblad*, 20(1969)5)

zen.¹³⁹ Ook hier zegevierde de apotheker. In 1960 kreeg hij ook het monopolie over dieetproducten.¹⁴⁰ Hij moest voortaan het publiek inlichten over de wisselwerking tussen diëten en geneesmiddelen, waarschuwen over het onoordeelkundig volgen van ge vulgariseerde dieetvoorschriften en letten op deficiënties. Kortom, hij moest zijn cliënten naar een aan- gepast dieet loodsen.¹⁴¹

Dieetproducten vormden een interessant terrein, omdat ze vaak op de dunne grens tussen genees- en voedingsmiddel balanceerden. De APB maakte duidelijk dat hij geen parafarmaceutische middelen zoals 'dieet-soepen' of reclame ervoor in de officina aanvaardde.¹⁴² Wanneer de apotheker een dieetproduct aanbood, moest dat uitsluitend in de officina te vinden zijn en een DGO-zegel dragen.¹⁴³ Ironisch genoeg publiceerde *Het Apothekersblad* zelf meermaals reclame voor dergelijke producten.¹⁴⁴

Ook de huishoudelijke sfeer belande de apotheker aan. Een van de opvallendste aspecten van die tijd was namelijk dat duizenden toxische middelen het dagelijkse leven waren binnengeslopen: van poets- tot tuinproducten.¹⁴⁵ Zich onbewust van de gevaren kende de westerse wereld een stijgend aantal intoxicaties, voornamelijk bij kinderen.¹⁴⁶ Huishoudproducten zoals bleekwater, soda en ammonia, insecticiden, onkruidverdelgers, thinners, lijmen en andere doe-het-zelfartikelen bleken grote boosdoeners. Door de aard van de producten waarmee de apotheker werkte, was hij de geschikte kandidaat om vergiftiging te voorkomen. Hij wees er het publiek op dat gevaarlijke producten niet in het gootsteenkastje, op het nachtkastje of elders binnen het bereik van kinderen thuishoorden, maar eerder op een afgesloten en zo hoog mogelijke plaats.¹⁴⁷ De APB stelde campagnes op, ging samenwerken met gespecialiseerde universitaire diensten in binnen- en buitenland en met het Nationaal Belgisch Centrum voor Voorkoming en Behandeling van Intoxicaties. *Het Apothekersblad* bevatte daarnaast uitscheurbare bladzijden met studies, informatieve affiches, steekkaarten, inlichtingen, nuttige contactnummers, tips en dergelijke.¹⁴⁸ Ook over de nieuwe (potentieel

gevaarlijke) huishoudapparaten publiceerde *Het Apothekersblad* enkele elementaire voorzorgsmaatregelen: 'In ieder geval, raak nooit vanuit uw bad, een schakelaar of electrisch toestel aan.'¹⁴⁹ Het stelde een brochure ter beschikking met inlichtingen over de gevaren van (brandende) frietketels, elektriciteit, losse trapleuningen, scheerapparaten en losstaande wasmachines en over het belang van ventilatie in de badkamer omwille van de verbrandingsgassen.¹⁵⁰

Hoewel de APB een groot voorvechter was van de sociale zaak, benadrukte hij toch dat sanitaire opvoeding een bijkomstige taak moest blijven. Het beroep moest op zichzelf renderen, het mocht 'niet van zijn essentiële activiteiten afgeleid worden door bijkomende activiteiten die ten slotte tot hoofdactiviteit zouden uitgroeien'.¹⁵¹

Het bovenstaande kan voor de hedendaagse lezer vertrouwd aanvoelen. Er zijn bijvoorbeeld sterke gelijkenissen met de coronapandemie, waarbij apothekers werden ingezet bij de inentingscampagnes, onder andere om de vaccintwijfelaars te overtuigen.¹⁵² Hilde Deneyer, directeur van het Vlaams ApothekersNetwerk, stelde in een opiniestuk voor om apothekers in te schakelen als vaccinator om de vaccinatiegraad te verhogen.¹⁵³ De apotheker staat als medisch practicus namelijk zeer dicht bij de mensen: 'Bovendien bereikt de lokale apotheker een groep van – vaak kwetsbare – burgers die niet of amper in aanraking komen met een (huis)arts.'¹⁵⁴ Ze gebruikte dus argumenten die sterk gelijken op die van de APB destijds. Verder is er op de site van de APB een rubriek 'Communicatiemateriaal in de apotheek' te vinden met verschillende affiches, animaties, folders en instructiefilmpjes. De titels gaan van 'Hoe een masker correct dragen?' tot 'Huiselijke spanningen tijdens corona-

crisis'.¹⁵⁵ De huidige coronapandemie heeft het belang van de sanitaire rol van de apotheker enigszins kracht bijgezet. Bovendien kwam de apotheker meermaals ter sprake bij het onderwerp van de covid-zelftesten.¹⁵⁶ Ook in de jaren 1960 stelde de APB voor om apothekers in te zetten voor de afname van primaire biologische testen.¹⁵⁷

Conclusie

Lange tijd moest de apotheker of artsenijsbereider mensen vooral voorzien van geneesmiddelen. Hij stond in voor het onderzoek, het verzamelen, bewaren, bereiden en afleveren ervan. Opkomende farmaceutische bedrijven namen vanaf de 20e eeuw langzaam drie van die taken – onderzoek, verzamelen en bereiden – over. Tegen de jaren 1960 was de heerschappij van de farmaceutische industrie onbetwistbaar, zonder tegenkanting van de APB. De industrialisering bleek onstuitbaar, de voordelen onmiskenbaar en verzet dus zinloos. Au fond stelde de APB de verwetenschappelijking en industrialisering dus niet in vraag, wel de manier waarop hiermee werd omgegaan. Het was de onafhankelijke apotheker die de ontwikkeling in goede banen moest leiden.

De (dominantie van de) industriële productie liet een vacuüm na in het officinale takenpakket. Dat moest opgevuld worden, zo niet zou de apotheker zijn monopolie verliezen. Commercialisering bleek voor hem geen optie omdat dat de barrière tussen de op winst beluste industrie en de op consumptie beluste cliënt zou wegnemen, wat een gevaar voor de volksgezondheid zou betekenen. Daardoor dreigde de apotheker als beoefenaar van een vrij beroep te degraderen tot gewone winkel naast vele anderen.

Een grotere focus op een andere klassieke taak moest het verlies van de productie compenseren: de aflevering van de geneesmiddelen aan het publiek. Dat vereiste verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid over de conformiteitscontrole omdat geen enkele andere controle instantie de hoedanigheid van het geneesmiddel, dat niet meer ter plekke werd bereid, op het moment van aflevering kon garanderen. Verder moest de apotheker meer tijd nemen om de cliënt nauwgezet in te lichten over correct gebruik, dosering, nevenwerkingen, interacties, gevaren en therapieduur. Dat was noodzakelijk bij de moderne, potente geneesmiddelen: onnauwkeurig gebruik kon nare gevolgen hebben. De adviesrol van de apotheker stopte niet bij het medische aspect van de farmaceutica, noch bij de geneesmiddelen tout court. Ze strekte zich uit over zowat alle domeinen van het dagelijkse leven. De apotheker was de medische expert onder het volk, de huisvader van de samenleving. Controle, voorlichting en sanitaire opvoeding werden voortaan zijn core business, meer dan bereiden.

De APB zag de kracht van de apotheker dus vooral in zijn laagdrempelige publieke toegankelijkheid en zijn gedegen medische kennis. Farmaceutica passeerden steeds via hem, de universitair die elk aspect van het geneesmiddel had bestudeerd, al was het maar voor een laatste controle en een voor Jan Modaal bevattelijke toelichting. Zo had hij ook meteen de kans om tijdens een ogenschijnlijk informele babbel zijn publiek voor te lichten over gezondheid en welzijn in de breedste zin.

Het is interessant te doorzien hoe de industrialisering het onderzoek en de productie uit handen nam maar tegelijkertijd potentiële, nieuwe wegen opende voor de apothekers: de apotheker als dam tegen het winstbejag

en de misleidende informatie van de bedrijven, de apotheker als dam tegen slecht vervaardigde of ontaalde voorverpakte geneesmiddelen, de apotheker als dam tegen het verkeerd gebruik van uiterst krachtige industriële geneesmiddelen en de apotheker als leidraad voor de alomtegenwoordige, geprefabriceerde geneesmiddelen in allerhande aspecten van het leven, zoals de reproductie, seksualiteit, vrije tijd en stress. De industrie bedreigde en verzekerde tegelijk het voortbestaan van het beroep. De apotheker verzette zich tegen de bedrijven maar was er tegelijk mee vervlochten.

De APB had het bestaan van de apotheker relatief goed kunnen consolideren, ook al had hij daarvoor zijn beroep volledig moeten herzien. Hoewel de maatschappelijke taak – ervoor zorgen dat farmaceutica veilig in de maatschappij circuleerden – in principe onveranderd bleef, was de manier waarop dat gebeurde compleet gewijzigd. Terwijl de apotheker voorheen zijn energie in de vakkundige bereiding investeerde, ging ze voortaan naar de conformiteitscontrole en voorlichting. Het zwaartepunt verschoof van de bereiding naar de aflevering, van het ambachtelijke naar het sociale, van kunde naar kennis en van het goed naar de dienst. De APB probeerde het humane karakter in de gemechaniseerde farmacie te laten overleven: farmaceutische aflevering moest steeds tussen twee mensen gebeuren.

De werkelijk onderliggende beweegredenen voor die verschuivingen vergen een weloverwogen benadering. Hoewel de herwaardering ogenschijnlijk draaide rond de bescherming van de volksgezondheid, kon de APB niet verhullen dat het in werkelijkheid (ook) om het prestige, de standing, het monopolie en het voortbestaan van het apothekersberoep te doen was. De apotheker moest

evengoed zijn eigen bestaansrecht tegen de industrie beschermen. De bond leefde de eigen stelregels ook niet strikt na. Hoewel de APB commerciële stimuli zoals kortingen, opzichtige uithangborden en de verkoop van parafarmaceutische goederen zoals sham-poos verketterde, adverteerde het tegelijk voor al die zaken in *Het Apothekersblad*.

De onderzoeksresultaten moeten bedachtzaam geïnterpreteerd worden. Dit artikel biedt inzicht in de denkwereld van de APB, maar kan geen antwoord bieden op de vraag wat de wezenlijke rol van de apotheker in de jaren 1960 in de maatschappij was. Werd het Belgische apothekersberoep ook effectief socialer en humaner? Op die en gelijkaardige vragen kan alleen verder onderzoek antwoorden geven.

- 1 Leo VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België: met een inleiding tot de algemene geschiedenis van de farmacie*, Beveren: Orion, 1981, p. 71.
- 2 Jonathan LIEBENAU, *Medical science and medical industry: the formation of the American pharmaceutical industry*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987, p. 2.
- 3 Jean-Paul GAUDILLIÈRE, Introduction: Drug Trajectories. In: *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 36(2005)4, p. 604; Jie Jack LI, *Blockbuster Drugs: The Rise and Fall of the Pharmaceutical Industry*, Oxford: Oxford University Press, 2014, p. xi. De citaten zijn vertalingen uit het Engels.
- 4 Leo VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België* [...], p. 341.
- 5 Kenneth BERTRAMS & Geert MAGIELS, *Mensen en moleculen: 100 jaar chemie en farma in België*, Brussel: Mardaga, 2019, p. 119.
- 6 Serge JAUMAIN, De economische en sociale context. In: Andrée DESPY-MEYER, Robert HALLEUX, Jan VANDERSMISSEN, Geert VANPAEMEL (red.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België. 1815-2000, vol. 2*, Brussel: Dexia, 2001, pp. 48-49.
- 7 American Chemical Society, 1960s: Anodynes & estrogens. In: *The Pharmaceutical Century: Ten decades of drug discovery*, <http://www3.uah.es/farmamol/The%20Pharmaceutical%20Century/Ch5.html>, 17/11/2000.
- 8 Elizabeth WATKINS, From History of Pharmacy to Pharmaceutical History. In: *Pharmacy in History* 51(2009)1, p. 8; K. SCHUTYSER, Prijs en terugbetaling van farmaceutische producten. In: *Belgisch Tijdschrift voor sociale zekerheid*, (1968)4, pp. 563-564; Joris VANDENDRIESSCHE, *Zorg en wetenschap: Een geschiedenis van de Leuvense academische ziekenhuizen in de twintigste eeuw*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2019, p. 98; Serge JAUMAIN, De economische en sociale context, p. 50.
- 9 Alfred CHANDLER, *Shaping the Industrial Century: The Remarkable Story of the Evolution of the Modern Chemical and Pharmaceutical Industries*, Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2009, p. 20.
- 10 David HERZBERG, *Happy pills in America: from Miltown to Prozac*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009, p. 12.
- 11 C. VAN BUREN, Een korte geschiedenis van tweehonderd jaar geneesmiddelen en apothekers. In: Suzette HAAKMA & Käthe GRAUENKAMP (red.), *Je geld of je leven: ontwikkelingen in ziekte en zorg in Nederland*, Utrecht: Bureau Studium Generale UU, 2002, p. 107.
- 12 American Chemical Society, 1960s [...]. Dit citaat is een vertaling uit het Engels.
- 13 F.G. HUISMAN & Rein VOS, Farmacie: Wetenschap, Industrie en Markt. In: *Gewina. Tijdschrift Voor de Geschiedenis Der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde En Techniek*, 22(1999)1, p. 7.
- 14 Toine PIETERS, The Battle Between David and Goliath: Drug Making and the Dutch Pharmacist versus the International Pharmaceutical Industry, 1865–2020. In: *History of Pharmacy and Pharmaceuticals*, 63(2021)1, p. 41.
- 15 Tobias CRAMER, Building the 'World's Pharmacy': The Rise of the German Pharmaceutical Industry, 1871-1914. In: *The Business History Review*, 89(2015)1, p. 72.
- 16 Kenneth BERTRAMS, *UCB: The First Ninety Years 1928-2018*, Tiel: Lannoo, 2018, p. 32; John PARASCANDOLA, Industrial research comes of age: the American pharmaceutical industry, 1920-1940. In: *Pharmacy in History*, 27(1985)1, p. 12; John SWANN, The evolution of the American pharmaceutical industry. In: *Pharmacy in History*, 37(1995)2, p. 81.
- 17 Jonathan LIEBENAU, *Medical science and medical industry* [...], p. 6.
- 18 Jean-Paul GAUDILLIÈRE, Introduction [...], p. 603.

- 19 American Chemical Society, 1960s: [...].
- 20 Annemie DOMS & Gilbert HERTECANT, Het gezondheidsbeleid. In: Jan DE MAEYER (red.), *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen: Pelckmans, 1998, p. 280.
- 21 Patrice BOUSSEL, Henri BONNEMAIN, Frank BOVÉ, *Histoire de la Pharmacie et de l'Industrie Pharmaceutique*, Quetigny: La Porte Verte, 1982, p. 191; Sophie CHAUVEAU, Les origines de l'industrialisation de la pharmacie avant la Première Guerre mondiale. In: *Histoire, économie & société*, 14(1995)4, p. 632; Toine PIETERS, The Battle Between David and Goliath [...], p. 47.
- 22 C. VAN BUREN, Een korte geschiedenis [...], p. 98; F.G. HUISMAN & Rein VOS, Farmacie [...], p. 8; Toine PIETERS, The Battle Between David and Goliath [...], p. 41.
- 23 Toine PIETERS, The Battle Between David and Goliath [...], p. 41.
- 24 J. C., Ronde-Tafelconferentie voor de Studie van de Farmaceutische Problemen in België. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)4, p. 192.
- 25 De Positie van de Apotheker als Beoefenaar van een Vrij Beroep. In: *Het Apothekersblad*, 19(1968)8, pp. 319-20; P. C., Is de Apotheker onontbeerlijk? In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)4, p. 137.
- 26 B. BRUS, De rol van de Apotheker in de toekomst. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)1, p. 12.
- 27 B. BRUS, De rol van de Apotheker [...], p. 13.
- 28 Leo VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België* [...], p. 286.
- 29 Léon PÂQUES, Hervorming van de farmacie. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)5, p. 186.
- 30 Léon PÂQUES, Universiteit – Industrie – Officina. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)1, p. 5.
- 31 P. KETELBANT, Vrije tribune: Vanavond wordt er niet gespeeld... In: *Het Apothekersblad*, 17(1966)6, p. 299.
- 32 G. CUVIER, De moderne officina moet het magistraal voorschrift vernieuwen. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)10, p. 398.
- 33 F. COUMONT, De Farmacie, een vrij Beroep. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)8, p. 297.
- 34 P.C., Beroepsribune: Een spijtige dubbelzinnige toestand. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)5, p. 178.
- 35 Onze Keuze: De uitstalramen in de farmacie. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)12, p. 599.
- 36 Léon PÂQUES, Hervorming van de farmacie [...], pp. 188-189.
- 37 Léon PÂQUES, Raad van de Orde der Apothekers van de provincie Luik. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)5, p. 187.
- 38 B. BRUS, Beroepsmededelingen: Enquête van het nationaal instituut voor de statistiek. In: *Het Apothekersblad*, 19(1968)5, p. 190; P.C., Juridische kroniek: De nieuwe wetgeving op de geneeskunst. In: *Het Apothekersblad*, 19(1968)7, p. 246.
- 39 J. H., Honorarie voor hoogdringende prestaties. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)15-16, p. 570.
- 40 5^e deontologische regel. Voorwerp: Commerciële vestigingen. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)17-18, p. 607.
- 41 Farmaceutische kring van de katholieke universiteit Leuven. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)3, p. 122; M. HERDEWIJN, Public Relations. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)13-14, pp. 522-523.
- 42 P. GENTILHOMME, Voorkomen en prestige der apotheken. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)9, p. 377.
- 43 Reclame Claude Paz et Visseaux. In: *Het Apothekersblad*, 17(1966)1, bijvoeging.
- 44 Jean-Paul GAUDILLIÈRE, Introduction: Drug Trajectories [...], p. 604.
- 45 Edward MELILLO, Global Entomologies: Insects, Empires, and the 'Synthetic Age' in World History. In: *Past & Present*, 223(2014)1, pp. 28-30.
- 46 Openingsrede uitgesproken door Dhr. Apoth. M. Stoffels, Voorzitter van de Algemene Pharmaceutische Bond. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)23, p. 808.
- 47 Jean-Paul GAUDILLIÈRE, Introduction: Drug Trajectories [...], p. 604.
- 48 De Verantwoordelijkheid van de Apotheker. In: *Het Apothekersblad*, 18(1967)2, p. 50.
- 49 J. BRUGGEMAN, Het Aanwenden en Controleren van de Geneesmiddelen. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)2, p. 37.
- 50 Sophie CHAUVEAU, Les origines de l'industrialisation de la pharmacie [...], p. 642.
- 51 J. H., Over wachtwoorden gesproken. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)24, p. 906.
- 52 P. C., Is de Apotheker onontbeerlijk? [...], p. 138.
- 53 J. BRUGGEMAN, De Dienst voor Geneesmiddelenonderzoek op een keerpunt. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)20, pp. 656-658.
- 54 J. BRUGGEMAN, Geneesmiddelencontrole. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)18, p. 655.
- 55 J. H., Over wachtwoorden gesproken [...], p. 905; P. C., Is de Apotheker onontbeerlijk? [...], p. 139.
- 56 Léon PÂQUES, Universiteit – Industrie – Officina [...], p. 7.
- 57 Jean CHEYMOL, Voorkomen van Misbruik van Geneesmiddelen. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)1, p. 15; De kwaliteitscontrole der farmaceutische preparaten. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)20, p. 706.

- 58 Hulde aan de Dienst voor Geneesmiddelenonderzoek van de Algemene Pharmaceutische Bond. In: *Het Apothekersblad*, 18(1967)4, p. 158.
- 59 Leo VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België* [...], p. 285.
- 60 M. GUISSSET, Dienst voor Geneesmiddelenonderzoek van de Algemene Pharmaceutische Bond: Beknopt verslag over de activiteiten van het jaar 1967. In: *Het Apothekersblad*, 19(1968)5, p. 187.
- 61 J. BRUGGEMAN, De Apothekers van het Groothertogdom Luxemburg aangesloten bij onze 'Dienst voor Geneesmiddelenonderzoek'. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)1, p. 1.
- 62 De Verantwoordelijkheid van de Apotheker [...], p. 48.
- 63 M. GUISSSET, Dienst voor Geneesmiddelenonderzoek van de Algemene Pharmaceutische Bond [...], p. 188; Léon PÂQUES, Officina en Laboratorium. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)24, pp. 910-912; De Belgische Farmacie in de Europese Economische Gemeenschap. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)11, p. 555.
- 64 Hulde aan de Dienst [...], p. 158.
- 65 P. C., Enige beschouwingen over de Deontologie. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)8, p. 267.
- 66 J. H., Honorarie voor hoogdringende prestaties [...], p. 572; Léon PÂQUES, Hervorming van de farmacie (*). In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)9, p. 349; Léon PÂQUES, De Farmaceutische Acte. In: *Het Apothekersblad*, 15(1964)2, p. 56; M. HERDEWIJN, Public Relations [...], p. 521.
- 67 René AUDY, Hervorming van de Pharmacie? Schaakmat aan alle tegenstanders? In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)3, p. 113.
- 68 De commando's van de gezondheid. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)3, p. 87.
- 69 P. C., Voor een meer humane opleiding. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)15-16, p. 524.
- 70 Beroepstribune: Voor een humanistische Pharmacie. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)5, p. 180.
- 71 Beroepstribune: Voor een humanistische Pharmacie [...], p. 182.
- 72 J. H., De Apotheker van het Jaar 2000. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)2, pp. 83-84.
- 73 Beroepstribune: Voor een humanistische Pharmacie [...], pp. 181-182.
- 74 De nieuwe opvatting over de apotheker 1961. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)7, p. 269; Persconferentie van 24 mei 1966. In: *Het Apothekersblad*, 17(1966)7, p. 311.
- 75 Leo VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België* [...], p. 286.
- 76 P. C., Enige beschouwingen over de Deontologie [...], p. 267.
- 77 Leo VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België* [...], p. 327.
- 78 J. H., De Apotheker van het Jaar 2000 [...], pp. 83-84.
- 79 A. DELISO, Is de apotheker overbodig? In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)8, p. 295.
- 80 B. BRUS, De rol van de Apotheker [...], p. 13.
- 81 Geert BUELENS, *De jaren zestig: een cultuurgeschiedenis*, Amsterdam: Ambo/Anthos, 2018, pp. 578-581.
- 82 Joris VANDENDRIESSCHE, *Zorg en wetenschap* [...], p. 152.
- 83 Jean CHEYMOL, Voorkomen van Misbruik van Geneesmiddelen [...], p. 15.
- 84 C. VAN BUREN, Een korte geschiedenis [...], pp. 104-107; American Chemical Society, 1960s: [...].
- 85 Jean CHEYMOL, Voorkomen van Misbruik van Geneesmiddelen [...], p. 13.
- 86 Zie: <https://www.nationaalfarmaceutischmuseum.nl/artikelen/op-ontdekkingstocht-door-het-verleden-van-de-geneesmiddelreclames,laatst-geraadpleegd-op-22/06/2022>.
- 87 Ch. B., Misbruik van geneesmiddelen. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)11-12, pp. 444-445.
- 88 J. BRUGGEMAN, De Pharmaceutische Specialiteit, gesitueerd als Geneesmiddel. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)4, p. 134.
- 89 Jean CHEYMOL, Voorkomen van Misbruik van Geneesmiddelen [...], p. 13.
- 90 J. BRUGGEMAN, Het Aanwenden en Controleren van de Geneesmiddelen [...], p. 34.
- 91 R. GOUBAU, De Orde der Apothekers en de sociale taak van de apotheker. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)17, p. 624.
- 92 De 'geneesziekte' is een sociale plaag van de toekomst. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)6, p. 254.
- 93 E. VAN DAELE, Vrije Tribune: Onze betekenis in de ogen van het volk. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)24, p. 859.
- 94 J. BRUGGEMAN, De Apotheker heeft recht op een honorarium. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)3, p. 98.
- 95 'Zelfgenezing' en reclame. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)23, p. 838.
- 96 André QUEVAUVILLER, Wat gebeurt er wanneer men de Apotheker ter zijde schuift? In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)5, p. 162.
- 97 T. HUIZINGA, Optimale farmacotherapie. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)8, p. 297.
- 98 B.B., De Toxicomanieën. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)10, p. 362.

- 99 American Chemical Society, 1960s: [...].
- 100 Kenneth BERTRAMS & Geerd MAGIELS, *Mensen en moleculen* [...], p. 192.
- 101 American Chemical Society, 1960s [...]. Dit citaat is een vertaling uit het Engels.
- 102 Virginia BERRIDGE, AIDS, drugs, and history. In: Roy PORTER & Mikulas TEICH (red.), *Drugs and Narcotics in History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 191.
- 103 ESCULAPE, Het geneesmiddel op zoek naar de waarheid. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)21, pp. 750-751; J. BRUGGEMAN, Aandacht voor Pharmaceutische Problemen. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)22, p. 759; Persconferentie van 24 mei 1966, p. 312.
- 104 A. ALDINGTON, Huidige toestand van de officina-farmacie in Groot-Brittannië. In: *Het Apothekersblad*, 17(1966)12, p. 9, Aflevering nr. 59bis van 31/12/66.
- 105 Noodzakelijkheid van de apotheker. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)13-14, p. 470.
- 106 J. H., Over het Geneesmiddelenonderzoek. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)21, p. 712.
- 107 Léon PÂQUES, Hervorming van de farmacie [...], pp.186-187; Léon PÂQUES, Universiteit – Industrie – Officina [...], p. 7.
- 108 André QUEVAUVILLER, Wat gebeurt er wanneer men de Apotheker ter zijde schuift? [...], p. 162.
- 109 Heeft de Officina-Farmacie een toekomst? In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)2, p. 47; Sociale rol van de apotheker. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)11, p. 439.
- 110 De 'geneesziekte' is een sociale plaag van de toekomst [...], p. 255.
- 111 Jean CHEYMOL, Voorkomen van Misbruik van Geneesmiddelen [...], p. 20.
- 112 De verschillende aspecten van de taak van apotheker. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)15-16, p. 526; Ch. B., Neen kunnen zeggen. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)13-14, p. 469; Léon PÂQUES, Universiteit – Industrie – Officina [...], p. 6.
- 113 P. C., Van de Ruimtevaart tot de Farmacie. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)13-14, p. 540.
- 114 Over de toxiciteit der geneesmiddelen. Zelfgenezing. Reclame. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)15-16, p. 548.
- 115 Bijwerkingen van geneesmiddelen. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)12, p. 647.
- 116 J. BRUGGEMAN, Het Aanwenden en Controleren van de Geneesmiddelen [...], p. 35.
- 117 Ch. B., Misbruik van geneesmiddelen [...], p. 443.
- 118 A. ALDINGTON, Huidige toestand van de officina-farmacie [...], p. 9.
- 119 J. H., Steekkaarten over Specialiteiten. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)10, p. 413; Br. COSTE-NOBLE-TENNSTEDT, Vrije tribune: de 'anonieme' specialiteiten. In: *Het Apothekersblad*, 18(1967)5, p. 231.
- 120 Br. COSTENOBLE-TENNSTEDT, Vrije tribune: de 'anonieme' specialiteiten [...], p. 231.
- 121 De verschillende aspecten [...], p. 527.
- 122 Léon PÂQUES, Universiteit – Industrie – Officina [...], p. 7; Br. COSTENOBLE-TENNSTEDT, Vrije tribune: de 'anonieme' specialiteiten [...], pp. 231-232; J. H., Steekkaarten over Specialiteiten [...], pp. 413-414; J. H., Over het Geneesmiddelenonderzoek [...], p. 712.
- 123 De verschillende aspecten van de taak [...], p. 527; Taak en toekomst van het apothekersberoep. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)12, p. 10.
- 124 Een eersterangs sanitair opvoeder: de apotheker. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)9, p. 454.
- 125 J. H., De Apotheker van het Jaar 2000 [...], p. 83; QUEVAUVILLER, De inspanning van het apothekersberoep betreffende de sanitaire en sociale opvoeding. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)11, pp. 570-571.
- 126 De Volksgezondheid vergt de Universitaire opleiding van de Apotheker door G. Büsch. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)3, p. 143.
- 127 Paul KETELBANT, De Apotheker als Opvoeder in de Openbare Gezondheid. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)2, p. 73-74; Internationale Vergadering van de U.T.I.P. te Aix-les-Bains. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)15-16, p. 550; Léon PÂQUES, Hervorming van de farmacie [...], p. 351; De taak van de apotheker ten opzichte van de volksgezondheid. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)23, p. 753; De verplichtingen van de apotheker. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)11-12, pp. 461-462.
- 128 F. V., Geneesmiddelen en Wegverkeer. In: *Het Apothekersblad*, 19(1968)2, p. 10bis; Pierre ANET, Campagne Via Secura. In: *Het Apothekersblad*, 18(1967)12, p. 542.
- 129 De toekomst van het beroep hangt van de apotheker zelf af. In: *Het Apothekersblad*, 19(1968)6, p. 23; Een eersterangs sanitair opvoeder [...], p. 455; B. BRUS, De Apotheek, een Centrum van Sanitaire Opvoeding. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)3, p. 122.
- 130 De verschillende aspecten van de taak van apotheker, p. 527; Psychische hygiëne en stedelijke beschaving. In: *Het Apothekersblad*, 17(1966)3, p. 4; Dag van de Wereldgezondheidsorganisatie: de mens in de grootstad. In: *Het Apothekersblad* 17(1966), p. 253; F. V., Geneesmiddelen en Wegverkeer [...], p.

- 10 bis; M.-A. QUEVAUVILLER, De taak van de Franse farmacie in de sanitaire en sociale opvoeding. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)10, p. 516.
- 131 De verschillende aspecten van de taak [...], p. 528.
- 132 Persconferentie van 24 mei 1966, p. 311.
- 133 Annemie DOMS & Gilbert HERTECANT, Het gezondheidsbeleid [...], p. 280; Kenneth BERTRAMS & Geerd MAGIELS, *Mensen en moleculen* [...], p. 200; Margaret BATTIN, Leslie FRANCIS, Jay JACOBSON, Charles SMITH, *The Patient as Victim and Vector: Ethics and Infectious Disease*, Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 3; American Chemical Society, 1960s: [...].
- 134 Het levend antipoliomyelitisvaccin. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)6, p. 216.
- 135 Het vaccin tegen poliomyelitis en de controle daarop. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)10, p. 382.
- 136 P. C., Nieuws omtrent de vaccins. In: *Het Apothekersblad*, 15(1964)10, p. 539; Het levend antipoliomyelitisvaccin [...], p. 216.
- 137 J. H., Beschouwingen over het koninklijk besluit van 6 juni 1960. In: *Het Apothekersblad*, 11(1960)22, p. 830.
- 138 Philip McMICHAEL, *Development and Social Change: A Global Perspective*, 6de editie, Los Angeles: SAGE Publications, 2017, p. 11.
- 139 R. FROMENT, Mededelingen van de W.G.O.: De Arteriële Hypertensie. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)7, pp. 381-385.
- 140 A. LONTIE, De Apotheker als diëtisch Raadgever. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)11, p. 421.
- 141 B. BRUS, Problemen van het Beroep. In: *Het Apothekersblad*, 12(1961)13-14, p. 496.
- 142 Léon PÂQUES, Vrije Tribune: Nieuws op het gebied van vermageringsmiddelen. In: *Het Apothekersblad*, 15(1964)4, p. 198.
- 143 Léon PÂQUES, Vrije Tribune: Nieuws op het gebied van vermageringsmiddelen [...], p. 198.
- 144 Reclame Melapi. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)1, voorblad.
- 145 Noodzakelijkheid van een Centrum voor Toxicologische Informatie. In: *Het Apothekersblad*, 15(1964)3, p. 116; Toxicologie en intoxicaties. In: *Het Apothekersblad*, 13(1962)9, pp. 341-344.
- 146 Eerste Zorgen door de Apotheker toe te dienen in de Gevallen van Vergiftiging of van chemische Brandwonden. In: *Het Apothekersblad*, 17(1966)4, p. 1, Aflevering nr. 51 bis van 30/04/66.
- 147 H. DE RU, Enige beschouwingen over acute intoxicaties bij kinderen. In: *Het Apothekersblad*, 16(1965)12, pp. 640-641.
- 148 Een centrum voor inlichtingen in geval van vergiftiging. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)5, p. 191; Campagne voor Gezondheidsopvoeding. In: *Het Apothekersblad*, 17(1966)7, p. 310; Noodzakelijkheid van een Centrum voor Toxicologische Informatie [...], p. 117.
- 149 Veiligheid Thuis. In: *Het Apothekersblad*, 14(1963)7, p. 252.
- 150 Veiligheid Thuis, pp. 251-252; Sociale rol van de apotheker [...], p. 439.
- 151 J. H., Nationaal Congres van de Franse Apothekers. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)8, p. 405.
- 152 Marjan TEMMERMAN, Apothekers helpen vaccintwijfelaars overtuigen: 'We leggen geen lijstjes aan van wie al dan niet bereid is'. Op: *VRT NWS*, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/05/30/gaat-u-zich-laten-vaccineren-ook-apothekers-nemen-actieve-ro/>, 30/05/2021.
- 153 Hilde DENEYER, Schakel de apotheker in als vaccinator. In: *Knack*, <https://www.knack.be/nieuws/gezondheid/schakel-de-apotheker-in-als-vaccinator/article-opinion-1743441.html>, 01/06/2021.
- 154 Hilde DENEYER, Schakel de apotheker in [...].
- 155 Zie: <https://www.apb.be/nl/corp/volksgezondheid/Info-Corona/Communicatiemateriaal-in-de-apotheek/Pages/Zelftests-infografiek-voor-de-patienten.aspx>, 13/04/2021.
- 156 Corona-zelftests te koop in apotheek: 'Kom niet allemaal dinsdagochtend om 9 uur een test kopen.' Op: *VRT NWS*, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/04/04/apothekers-verkopen-vanaf-6-april-corona-zelftests-kom-niet-al/>, 05/04/2021.
- 157 J. C., Preventieve Geneeskunde. In: *Het Apothekersblad*, 20(1969)5, p. 249.